

**ՄԻ ԴՐՎԱԳ ՀԱԿՈՐ ՋԱՎՐԻԵՎԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1915 թ. նոյեմբեր - 1916 թ. մարտ)**

ԷԴԻԿ ՋՈՐՐԱԲՅԱՆ

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայոց դիվանագիտական գործունեության մեջ իր ուրույն ու բացառիկ տեղն ու դերն ունի Հակոբ Ջավրիկը (Ջավրյանը)՝ ազնվականի ընտանիքում ծնված (1866 թ.) և բժշկական փայլուն կրթություն ստացած այդ երևելի քաղաքական գործիչը, որն ամբողջ կյանքը նվիրաբերեց հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի առջև ծառայած չափազանց բարդ և անլուծելի թվացող հիմնախնդիրների լուծման գործին: 1912 թ. առաջին անգամ առնչվելով դիվանագիտական աշխատանքին՝¹ նա այնուհետև մինչև կյանքի վերջը իր ուսերի վրա կրեց դիվանագիտական գործունեության բարդ ու պատասխանատու աշխատանքի բեռը և արդեն 1913 թ. գործուղվեց Պետերբուրգ՝ Հայկական հարցի շուրջ ռուսական կառավարության հետ բանակցելու և վերջինիս հայոց օգտին տրամադրելու նպատակով: Թե ինչպես կատարեց իր այդ առաքելությունը, ում հետ բանակցեց և ինչ արդյունքի հասավ, այդ մասին մեր պատմագրության մեջ ոչինչ չեք գտնի. այդ ամենը մնում է որպես հայ դիվանագիտության պատմության սպիտակ էջերից մեկը: Պատճառը հավանաբար այն է, որ բանակցությունները (եթե վարվել են) ընթացել են բանավոր զրույցների ձևով Ռուսաստանի արտգործմինիստրոսության առանձին պաշտոնյաների հետ: Նույն կերպ են ընթացել բանակցությունները 1915 թ. մարտին՝ 6 վիլայեթներից և Կիլիկիայից կազմված ինքնավար Հայաստանի ստեղծման մասին: Բայց քանի որ Կիլիկիայի հարցը առնչվում էր Ֆրանսիայի հետաքրքրությունների հետ, ինչի մասին տեղեկացված էր ռուսական կառավարությունը, ուստի Ռուսաստանի արտգործմինիստրոսության խորհրդով Ջավրիկը 1915 թ. ապրիլին մեկնեց Եվրոպա՝ տրամադրելու ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններին Կիլիկիան հայկական հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ մտցնելու օգտին: Տեղի ունեցան դիվանագիտական գաղտնի գրագրություններ Ռուսաստանի արտգործմինիստր Սազոնովի և Փարիզի ու Լոնդոնի ռուս դեսպանների միջև: Հենց այդ դիվանագիտական գրագրություններից էլ տեղեկանում ենք, որ Ջավրիկի (նրան միացել էր նաև Պողոս Նուբար փաշան) թափած ջանքերն ապարդյուն են անցել, քանզի նրան չի հաջողվել Փարիզին և Լոնդոնին տրամադրել Կիլիկիան ինքնավար Հայաստանի կազմում տեսնելու հարցում²:

¹ Պոլսում Ակնունու ու Փափազյանի հետ միասին Ջավրիկը կազմել է արևմտահայության թվակազմի մասին տեղեկագիր և ուղարկել Բեռլինի հայկական կոմիտե՝ Գերմանիայի կառավարությանը հանձնելու նպատակով (տե՛ս «Հառաջ», 18 ապրիլի 1920 թ., № 79):

² Մանրամասն տե՛ս **Լ. Հովհաննիսյան**, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, Եր., 2002, էջ 87-91:

Անհաջողության մատնվելով Փարիզում և Լոնդոնում՝ Հակոբ Չավրիկը, այնուամենայնիվ, չի հուսահատվում և շուտով սկսում է նպատակին հասնելու այլ ճանապարհներ որոնել: Հասկացե՞լ էր արդյոք նա, որ Թուրքիայի ռազմական ջախջախման դեպքում տեղի կունենա նրա տարածքների բաժանում հաղթողների միջև, և հետևապես Հայկական հարցը իրենց ակնկալած տարբերակով լուծում չի ստանա, դժվար է որոշակիորեն ասել: Բայցևայնպես, դատելով Չավրիկի հետագա գործունեությունից, Թուրքիայի հարցում նրա հետագա ծրագրից, ծրագիր, որի իրագործումը կհանգեցներ Ասիական Թուրքիայի անբողջության պահպանմանը և նրա գերիշխանության տակ վեց վիլայեթներից և Կիլիկիայից կազմված ինքնավար Հայաստանի ստեղծմանը, պետք է ենթադրել, որ Ֆրանսիայի և Անգլիայի մայրաքաղաքներում վարած բանակցություններից նա որոշակի հետևությունների հանգել էր: Այդ են վկայում թեկուզ Ջեմալ փաշայի օգնությամբ Թուրքիայում հեղաշրջում կատարելու նպատակով նրա մշակած ծրագիրը և ձեռնարկած քայլերը: Չավրիկին հաջողվում է առաջ բերել ռուսական դիվանագիտության հետաքրքրությունը, և 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. մարտը հայերի աջակցությամբ Ջեմալ փաշային Կոստանդնուպոլսի դեմ ապստամբության դրդելու հարցը արտագործմիստությունների մակարդակով ակտիվ քննարկման նյութ է դառնում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև: Հենց այդ հարցի վերհանմանը և լուսաբանությանն է նվիրված սույն հոդվածը, հարց, որը, ըստ էության, միայն մասնակիորեն է շոշափվել մեր պատմագրության մեջ³:

Նոյեմբերի 28-ին (դեկտեմբերի 11-ին) Բուխարեստում Ռուսաստանի դեսպանորդ Ս. Ա. Պոկլևսկին արտաքին գործերի մինիստրության երկրորդ քաղաքական բաժնի խորհրդական Կ. Ն. Գուլկևիչին հեռագրում է. «Անձամբ: Խնդրում են վերծանել անձամբ:

Չավրիկին լուրեր են հասել Ջեմալ փաշայի և թուրքական կառավարության միջև ծագած տարածայնությունների մասին, որոնք որոշ հույս են ներշնչում, որ գուցե հնարավոր լինի դրդել Ջեմալին բացահայտելույթի Կոստանդնուպոլսի դեմ, եթե համաձայնական տերությունների կողմից նրան խոստում տրվեր տիրելու Ասիական Թուրքիայում: Չավրիկը հարցնում է, թե վերոշարադրյալը որքանո՞վ է համապատասխանում կայսերական կառավարության նպատակներին, քանի որ այդժամ հայերը Ջեմալի վրա ազդելու որոշ միջոցներ ունեն»⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Չի կարող ուշադրություն չգրավել այն հանգամանքը, որ Չավրիկը, դեռևս ոչ մի կապ չունենալով Ջեմալի հետ ու չիմանալով վերջինիս կարծիքը, նրա անունից խոստումներ է տալիս և պայմաններ առաջ քաշում: Ինչի՞ց էլնելով էր Չավրիկը կարծում, որ Ասիական Թուրքիայում տիրելու տերությունների խոստումը բավարար է Ջեմալին Կոստանդնուպոլսի դեմ

³ Օրինակ՝ Լ. Հովհաննիսյանը, շուրջ 5 էջ նվիրելով Չավրիկի գործունեությանը Փարիզում և Լոնդոնում, «Ջեմալի ծրագրին» հատկացրել է միայն մեկ էջ (տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 91-92):

⁴ "Раздел Азиатской Турции" (по секретным документам министерства иностранных дел). М., 1924, с. 141-142.

ելույթի հրահրելու համար, չենք կարող ասել փաստերի բացակայության պատճառով: Բայց որ Թուրքիայում ամեն մի ցնցում Ռուսաստանի համար շահավետ էր՝ անկախ արդյունքներից, դա էլ անկասկած էր, և արդեն հաջորդ օրը Գուլկերիչը հեռագրում է Պոկլևսկուն. «Ամեն մի երկպառակտություն Թուրքիայում և, մասնավորապես, կառավարական միջավայրում, մեզ միմիայն ձեռնտու կարող է լինել: Ջեմալին կարող են ամենալայն խոստումներ տրվել, դրանց մասին դաշնակից տերությունների համաձայնությունը կստացվի, երբ դրա անհրաժեշտությունը լինի: Մինչ այդ անհրաժեշտ է գործը հնարավորինս գաղտնի պահել»⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Պատասխանելով Գուլկերիչին՝ Պոկլևսկին դեկտեմբերի 12-ի (25-ի) հեռագրում ներկայացնում է Ջավրիկի կարծիքը Ջեմալի հետ բանակցությունների մասին. «Ջավրիկը կարծում է, որ Ջեմալի վերաբերյալ ծրագիրը հաջողության ավելի մեծ շանս կունենա, եթե այն իրականացվի արտաքին գործերի մինիստրության ազենտների միջոցով, ըստ որում՝ հայերը օժանդակություն ցույց կտան միմիայն այնտեղ, որտեղ հարկավոր է»⁶:

Դժվար չէ նկատել, որ հեռագրի այս առաջին տողերից զգուշավորության հոտ է փչում, կարծես թե Ջավրիկը հասկացել է ձեռնարկած քայլի վտանգավորությունը և փորձում է հայերին չներքաշել ակտիվ գործողությունների մեջ: Սակայն այդ տպավորությունը վերանում է, երբ ծանոթանում ենք հաջորդ տողերին: «Սակայն, - ասված է շարունակության մեջ, - եթե պահանջվում է, ապա հայերը պատրաստ են իրենց վրա վերցնելու բանակցությունների սկիզբը և անհապաղ երկու վստահված անձ ուղարկել Եգիպտոս՝ վերականգնելու կապերը Ջեմալի հետ, որ նրանք ունեցել են»⁷: Ջավրիկը նույնիսկ մշակել է Պոկլևսկուն է ներկայացրել գործողության ծրագիր, ըստ որի՝ Եգիպտոս մեկնելու համար անհրաժեշտ է համարում, որ Ռուսաստանի արտգործմինիստրությունը.

«1. Երկու անձանց ապահովի անհրաժեշտ անցաթղթերով և երաշխիքներով:

2. Կարգադրի Ունգենի և շվեդական սահմանի սահմանապահներին այդ երկու անձանց երկու սահմաններով անարգել անցման մասին:

3. Ցուցում տա Ֆրանսիայում և Անգլիայում իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչներին՝ մշված անձանց աջակցելու այդ երկու երկրներով անարգել անցնելու և ապահովելու նրանց ծովով արագ մեկնումը Եգիպտոս:

4. Ջգուշացնի Եգիպտոսի տեղական իշխանություններին, որ նրանք չխանգարեն մշված անձանց աշխատանքը այն ուղղությամբ, որ նրանք անհրաժեշտ կհամարեն:

5. Հանձնարարի Եգիպտոսում մեր դիվանագիտական ներկայացուցչին այդ երկու անձանց ցուցաբերելու անհրաժեշտ հովանավորություն, պաշտպանություն և ըստ կարելիվոյն աջակցություն:

⁵ Նույն տեղում, էջ 142:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

6. Թույլատրի երկու անձանց կապերի մեջ լինել Ձավրիկի հետ հեռագրով՝ Եգիպտոսի կամ այլ երկրների մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով»⁸:

Ըստ Ձավրիկի՝ գործուղված անձանց խնդիրն է լինելու Ջենալի հետ կապեր հաստատելու ուղիներ որոնել, փորձել շահագրգռել Ջենալին, առաջ բերել նրա հետաքրքրությունը առաջարկության նկատմամբ և հրավիրել բանակցությունների: Ըստ որում՝ հաջողության դեպքում հայերը հեռանում են գործից, իսկ բանակցությունների անմիջական վարումը արտաքին գործերի մինիստրությունը պետք է դնի հատուկ մարդկանց վրա: Ձավրիկը նաև հնարավոր անհաջող ելքի մասին է մտածում՝ ասելով, որ գործուղվող անձինք չեն երաշխավորում, որ իրենց փորձը անպայման հաջողությամբ կավարտվի հատկապես Ջենալի տրամադրության հնարավոր փոփոխության առումով՝ այն հսկայական տպավորության ազդեցության պատճառով, որ առաջ են բերել Թուրքիայում գերմանա-բուլղարական բանակների հաջողությունները և անգլո-ֆրանսիացիների կողմից Յալիպոլի թերակղզու մի մասի օկուպացիան: Հեռագրից նաև պարզվում է, որ արդեն որոշված էին այն երկու անձինք, որոնք պետք է գործուղվեին Եգիպտոս, քանի որ նրանում ասված է, որ գործուղվող անձանցից մեկը ռուսահպատակ է, իսկ մյուսը՝ անգլոհպատակ:

Պարզել, թե ովքեր էին գործուղվող անձինք, իհարկե, որևէ կերպ հնարավոր չէ, քանի որ այն խիստ գաղտնի էր պահվում, և ոչ մի փաստաթղթում այդ մարդկանց անունները չեն հիշատակվում: Ասենք դա կարևոր էլ չէ. գլխավորն այն է, որ Ձավրիկը, դեռ ռուսական կառավարության համաձայնությունը չստացած, արդեն ընտրել էր Եգիպտոս մեկնելու և Ջենալի հետ նախնական բանակցություններ սկսելու թեկնածուներին:

Ուշագրավ մի փաստ ևս. պարզվում է, որ Պոկլևսկու՝ Գուլկևիչին հեռագրելու արդեն հաջորդ օրը (դեկտ. 12 (25)-ին) Ռուսաստանի արտգործմինիստր Սազոնովը Փարիզի, Լոնդոնի և Յռոմի իր դեսպաններ Իզվոլսկուն, Բենկենդորֆին և Գիրսին ուղարկել էր հեռագրեր, որոնցում ասված էր, որ «Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջաններից հայտնում են, որ իբր հույս կա Ջենալին դրդելու բացահայտ ապստամբության Կոստանդնուպոլսի կառավարության և գերմանացիների դեմ, եթե տերությունները առաջարկեն նրան հետևյալ պայմանները.

1. Տերությունները երաշխավորում են Ասիական Թուրքիայի անկախությունը և անձեռնմխելիությունը, որը պետք է կազմված լինի սուլթանի գերիշխանության տակ գտնվող հետևյալ ինքնավար պրովինցիաներից՝ Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Հայաստան՝ Կիլիկիայի հետ միասին, Քուրդիստան:

2. Ջենալ փաշան հռչակվում է սուլթան՝ հորից ավագ որդուն անցնող տոհմական ժառանգականության սկզբունքով:

3. Ջենալը պարտավորվում է Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը և սուլթանին հայտարարել գերմանացիների մոտ գերության մեջ գտնվողներ, ինչպես նաև արշավանքի ելնել նրանց դեմ:

⁸ Նույն տեղում:

4. Կոստանդնուպոլսի դեմ նրա արշավանքի ժամանակ տերությունները նրան կմատակարարեն զենք, զինամթերք և հրետանի:

5. Պատերազմի ավարտից հետո տերությունները Ձեմալին ֆինանսական օգնություն ցույց կտան:

6. Ձեմալը հաշտվում է նեղուցների և Կոստանդնուպոլսի կորստի հետ:

7. Ձեմալը պարտավորվում է այժմ և եթ միջոցներ ձեռք առնել հայերին փրկելու և նրանց կերակրելու ուղղությամբ մինչև պատերազմի ավարտը»⁹:

Հազիվ թե հարկ կա ապացուցելու, որ այս կետերում ամփոփված են բացառապես Ռուսաստանի շահերը և անտեսված Անգլիայի և Ֆրանսիայի շահերը: Գիշտ է, այդ նույն դեկտեմբերին սկսվել էին Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ անգլիացի Սայքսի և ֆրանսիացի Պիկոյի միջև բանակցությունները, որոնք խիստ գաղտնի էին պահվում, բայց չէ՞ որ ռուսական դիվանագիտությունը քաջատեղյակ էր Սիրիայի և Կիլիկիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի, իսկ Միջագետքի ու Պաղեստինի նկատմամբ՝ Մեծ Բրիտանիայի հավակնություններին: Ուրեմն Ասիական Թուրքիայի ամբողջականությունն ու անձեռնմխելիությունը պահպանելու մասին խոսք լինել չէր կարող, քանի որ այն հակասում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի շահերին, իսկ սուլթանի գերիշխանությունից Կոստանդնուպոլսին ու նեղուցները դուրս բերելու հարցում շահագրգռված էր բացառապես Ռուսաստանը: Այլ կերպ ասած՝ այս ծրագիրը սկզբից և եթ դատապարտված էր ձախողման: Ուրեմն ինչի՞ վրա էր հույսը դրել Ռուսաստանը. «Ներքին ամեն կարգի բարդությունները կարող են միայն թուլացնել Թուրքիայի ուժերը և ծառայել մեր օգտին, - ասված է հեռագրի շարունակության մեջ: - Դրա համար էլ, կարծում են, որ արժե մեզ նվիրված հայերի միջոցով գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնել Ձեմալի հետ: Եթե վերջինիս անգամ չհաջողվի քշել գերմանացիներին և տապալել Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը, այնուամենայնիվ օգտակար կլինի խռովություն առաջացնել Օսմանյան կայսրությունում»¹⁰: Վերջում Սազոնովը հրահանգում է իր դեսպաններին այս առթիվ բացատրություն տալ հավատարմագրված կառավարությունների արտգործմինիստրներին և շտապ հեռագրել իրեն:

Ինչ խոսք, որ Թուրքիայում ամեն կարգի ներքին խլրտում կծառայեր Անտանտի շահերին, և այս առումով Անգլիան ու Ֆրանսիան դեմ չէին լինի Ձեմալի ապստամբությանը, եթե միայն դրա փոխարեն չպահանջվեր Ասիական Թուրքիայի ամբողջականության պահպանումը: Իսկ ո՞վ պետք է Ձեմալի հետ բանակցությունների մեջ մտնել և դրդեր նրան ապստամբության: Դատելով Սազոնովի դեկտեմբերի 12-ի հեռագրից՝ նա ուզում էր, որ Ձեմալի հետ «գաղտնի բանակցությունները» վարվեին «իրենց նվիրված հայերի միջոցով»: Դա Ռուսաստանի համար հարմար տարբերակ էր, քանի որ ձախողման կամ իրադարձություններն այլ ընթացք ստանալու դեպքում կարելի կլիներ այն բարդել հայերի վրա, ներկայացնել որպես նրանց ինքնագործունեության արդյունք: Բայց ի՞նչ կշահեին հայերը, եթե ոչ այն, որ

⁹ Նույն տեղում, էջ 142-143:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 143:

երիտթուրք հայատյացների ձեռքը մի նոր խաղաքարտ կտային հայտարարելու, որ հայերը Օսմանյան կայսրության թշնամիներն են, և որ ոչ միայն իրենք են ապստամբում, այլև թուրքերին են ապստամբության դրդում: Հասկանո՞ւմ էին արդյոք Ջավրիկը և նրա գործընկերները իրենց ձեռնարկած քայլի վտանգավորությունը, թե՞ չէ: Գործո՞ւմ էին արդյոք նրանք ինքնուրույնաբար, թե՞ այս հարցում ստացել էին ՀՅԴ ղեկավարության և Ազգային բյուրոյի համաձայնությունը: Այդ մասին տվյալներ չկան:

Սակայն շուտով պարզվեց, որ Ջավրիկը շտապել է, իսկ Սազոնովն էլ՝ սխալվել դաշնակիցներին ներկայացրած ծրագրի հարցում: Միայն Իտալիան անվերապահորեն կողմ արտահայտվեց Սազոնովի՝ դեկտեմբերի 12-ին Լոնդոն, Փարիզ և Հռոմ ուղարկած հեռագրերում ներկայացված ծրագրին: Դեկտեմբերի 13-ին պատասխանելով Սազոնովին՝ Հռոմում ռուսական դեսպան Գիրսը գրում է. «Սոնիոն»¹¹ ասաց ինձ, որ ինքը ամբողջովին հավանություն է տալիս Ջենալի հետ ձեր թվարկած պայմանների հիման վրա բանակցությունների մեջ մտնելու մտքին, եթե հաջողության որևէ հույս կա: Վերջինով մենք կհանգստացնեինք անգլիացիներին, որոնք վախենում են Եգիպտոսի համար, և գերմանացիներից կխլեինք Փոքր Ասիայում պահեստի այն մարդկանց, որոնց վրա, ըստ երևույթին, նրանք հույս են դնում»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սոնիոն բոլորովին պատկերացում չունեի Պաղեստինի, Միջագետքի, Սիրիայի և Կիլիկիայի նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հավակնությունների մասին, իսկ Իտալիան էլ այդ շրջանում Թուրքիայի ասիական տարածքների նկատմամբ դեռևս որևէ հավակնություն չունեի: Հետևապես Սազոնովի ներկայացրած ծրագրի վերաբերյալ որևէ առարկություն ունենալ չէր կարող: Բոլորովին այլ էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի դիրքը:

Դեկտեմբերի 14-ին Իզվոլսկին հեռագրում է Սազոնովին, թե նրա հեռագրի բովանդակությունը հայտնել է Բրիանին¹³, որ վերջինս մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Ջենալի հետ բանակցելու մտքին և ասել, որ չի հապաղի վաղը ևեթ այդ հարցը քննել մինիստրների խորհրդում: Այնուհետև ավելացնում է, որ առայժմ միայն նկատել է, թե նրա նշած պայմանները կարող են զգալիորեն շոշափել Անգլիայի շահերը: Իսկ երկու օր հետո հեռագրում է. «Բրիանը, որի հետ ես հանդիպեցի այսօր մինիստրների խորհրդի նիստից հետո, ինձ ասաց, որ ինքը միանգամայն հասկանում է Ջենալի հետ բանակցությունների Ձեր պլանի ամբողջ կարևորությունը, բայց այն տեսքով, ինչ Դուք ներկայացրել եք, այդ պլանը ֆրանսիական կառավարության կողմից լուրջ առարկություններ է առաջացնում, քանի որ Ձեր նշած պայմանների իրականացումը ենթադրում է, որ Ռուսաստանը կպահպանի իր համար Կոստանդնուպոլիսը և նեղուցները, մինչդեռ Ֆրանսիան պետք է հրաժարվի այն հողերից, որ ապահովում էր նրա համար մեզ հետ կնքած համաձայնագիրը»¹⁴, այ-

¹¹ Սոնիոն Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստրն էր:

¹² "Раздел Азиатской Турции", с. 144.

¹³ Ֆրանսիական կառավարության պրենիեր-մինիստր և արտաքին գործերի մինիստր (1915 թ. հոկտ. – 1917 թ. մարտ):

¹⁴ Նկատի ունի 1915 թ. ապրիլի 26-ին Լոնդոնում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև ստորագրված համաձայնագիրը:

սինքն՝ Սիրիայից, Պաղեստինի մի մասից և Կիլիկիայից: Ֆրանսիայի հասարակական կարծիքը չի հասկանա մնացած հրաժարումը, ճիշտ այնպես, ինչպես ռուսական հասարակական կարծիքը չէր հասկանա Ռուսաստանի հրաժարումը Կոստանդնուպոլսից և Եդրուցներից: Բացի դրանից՝ չպետք է մոռանալ, որ Անգլիան մտադիր է ստեղծել անկախ արաբական խալիֆաթ և արդեն այդ ուղղությամբ բանակցություններ է վարում Մեքքայի շերիֆի հետ»¹⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Անշուշտ, ճիշտ է Բրիտանը, որ Սազոնովի ներկայացրած ծրագրում անտեսված են Ֆրանսիայի (և նաև Անգլիայի) շահերը, բայց ճիշտ չէ Բրիտանը, երբ վկայակոչում է Ֆրանսիայի հասարակական կարծիքը՝ որպես Ջեմալի հետ բանակցությունների սկսման արգելք, այն պարզ պատճառով, որ այդ համաձայնագրերը խիստ գաղտնի էին պահվում և հրապարակվեցին Ռուսաստանում բոլշևիկների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո միայն (1917 թ. վերջին): Սակայն Իզվոլսկին չի վիճարկում Բրիտանի այդ տեսակետը, թեև հրաշալիորեն հասկանում է, որ հասարակական կարծիքը վկայակոչելը հարցից խուսափելու պարզ դիվանագիտական խաղ է: Եվ շարունակելով ներկայացնել Բրիտանի հետ իր զրույցը՝ հայտնում է, որ զրույցի վերջում Բրիտանը կասկած հայտնեց, թե արդյոք Ջեմալը ի վիճակի է իրականացնելու այդ ծրագիրը՝ նկատի առնելով նրա զորքերի սահմանափակ թիվը, որին ինքը պատասխանել է, թե համոզված է, որ հանդես գալով մնացած առաջարկությամբ՝ ռուսական կողմը նախ և առաջ նկատի է ունեցել այն հսկայական օգուտը, որ առաջ կբերի խռովությունը Օսմանյան կայսրությունում: Իսկ ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի (և նաև Անգլիայի) շահերին, ապա դրանք կարելի է ապահովել ծրագրի հետագա մշակման ժամանակ ամենատարբեր կոմբինացիաների միջոցով: «Գլխավորը, ընդհանրացրի ես, բաց չթողնել ընձեռված հնարավորությունը առաջացնելու բարդություններ, որոնք իսկույն կարգելակեն Գերմանիայի արևելյան պլանների իրականացմանը: Բրիտանը այս վերջին մտքի հետ համաձայնեց, - ասված է հեռագրի վերջում, - և ասաց ինձ, որ ինքը պատրաստ է ձեռնամուխ լինելու Ջեմալի հետ Ձեր առաջարկած բանակցություններին, միայն թե դրա հետ մեկտեղ միանգամայն որոշակի վերապահություն արվի Ասիական Թուրքիայի մի մասի վրա Ֆրանսիայի իրավունքի մասին, որոնց նրա կողմից տիրելը ապահովված է մեզ հետ կնքած համաձայնագրով»¹⁶:

Նույն օրը Իզվոլսկին մի հեռագիր էլ է ուղարկում Սազոնովին, որում բառացիորեն ասված է.

«Իմ № 854 հեռագրի շարունակությունը:

Անձնական – Չեմ (կարող) Ձեզնից թաքցնել, որ Բրիտանի պատասխանում զգալի էր եթե ոչ գրգռվածություն, ապա գոնե որոշ անբավարարվածություն: Ձեզ հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի Եդրուցների մասին համաձայնագիրը այստեղի պառլամենտական շրջաններում առանձնապես պոպուլյար չէ, և այն Դեյկասեյի նկատմամբ կշտամբանքի առիթ դարձավ, և որ որոշ անդամներ (կառավարության) նրան բացահայտորեն չեն համակրում: Ըստ էության, այդ համաձայնագիրը, իհարկե, ոչ մեկը չի վիճարկում,

¹⁵ "Раздел Азиатской Турции", с. 145.

¹⁶ Նույն տեղում:

և (մենք) կարող ենք միանգամայն վստահ լինել, որ Ֆրանսիան այն բարեխղճորեն կկատարարի, բայց մեր կողմից մենք պետք է խուսափենք այն ամենից, ինչը կարող է կասկածանքների առիթ դառնալ մեր պատրաստակամության հանդեպ՝ տրամադրելու Ֆրանսիային իր խնդրանքով վերապահված փոխհատուցումները: Այստեղ չեն կարող չհասկանալ Օսմանյան կայսրությունում խռովություն առաջ բերելու ամբողջ կարևորությունը, բայց եթե մենք ուզում ենք ստանալ ֆրանսիական կառավարության համաձայնությունը Ջենալի հետ բանակցությունների համար, անհրաժեշտ է գտնել ինչ-որ բանաձև կամ կոմբինացիա, որը կապահովեր Ֆրանսիայի համար այնպիսի իրավունքներ, որոնք ճանաչվեն նրա համար Կոստանդնուպոլսի մասին համաձայնագրով»¹⁷:

Դժվար չէ նկատել, որ Իզվոլսկին դժգոհ է Սազոնովի ներկայացրած ծրագրից. փաստորեն նույնիսկ նրբորեն կշտամբում է նրան այդ անհաջող քայլի համար: Իսկապես որ, պայմանների հարցում Սազոնովը դրսևորել էր զարմանալի աննրբանկատություն իր դաշնակիցների շահերի հանդեպ՝ մոռացության տալով նույն թվականի գարնանը ձեռք բերված համաձայնությունները: Եվ Իզվոլսկու այս հեռագրից ուշացումով հասկանալով իր սխալը՝ Սազոնովը, այնուամենայնիվ, փորձում է արդարացնել իրեն՝ կատարվածի համար մեղքը բարդելով հայերի վրա: «Ջենալի հետ բանակցությունները դիտելով որպես միջոց Թուրքիայում խռովություն առաջ բերելու և Եգիպտոսի վրա արշավանքը ձախողելու գործում, - գրում է նա Իզվոլսկուն հասցեագրած պատասխան հեռագրում, - **ես անհրաժեշտ համարեցի դաշնակիցների քննարկմանը ներկայացնել հայկական պլանը բառացի՝ չմտնելով նրա մանրուքների գնահատման մեջ և չպաշտպանելով Ջենալի ցանկությունները**»¹⁸ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ահա այսպես, մեղավորը հայերն են, որոնք հոգացել են միայն Ռուսաստանի շահերի մասին և անտեսել նրա դաշնակիցներին՝ Ֆրանսիային և Անգլիային: Մինչդեռ Ջենալի հետ բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ դեկտեմբերի 12 (25)-ին Փարիզ, Լոնդոն և Յոնն ուղարկած հեռագրերում ոչ մի հիշատակություն չկա, որ այդ 7 կետերը հայերի առաջարկն են (բացի, երևի, 7-րդ կետից, որում խոսվում է հայերին պաշտպանելու մասին) և ոչ թե Ռուսաստանի: Եվ վերջապես, չէ՞ որ Ռուսաստանը կարող էր փոփոխություն կատարել հայերի ներկայացրած (եթե իսկապես դրա հեղինակը հայերն էին) ծրագրում: Ինչո՞ւ Սազոնովը դա չէր արել՝ քաջ գիտենալով թուրքական տարածքների նկատմամբ Ֆրանսիայի և Անգլիայի պլանների մասին: Այլ դրա փոխարեն ենթադրություն է անում, թե հնարավոր է օգտագործել Ջենալի փառասիրությունը այլ պայմանների համար և ավելացնում, որ կարող են հավաստիացնել Բրիանին, թե իր մտքում չկա իրենց դաշնակիցների իրավունքների որևէ ոտնահարում, ու առաջարկում է պարզել այն պայմանները, որոնք ընդունելի են Ֆրանսիայի համար: Իսկ Իզվոլսկու պատասխան հեռագրում (19 դեկտեմբերի (1 հունվարի) 1916 թ.) ասված էր, որ Ֆրանսիայի համար ընդունելի կլինեն միմիայն այն պայմանները, որոնցում որոշակիորեն կխոսվի Սիրիայի, Կիլիկիայի և Պաղես-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 145-146:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 146:

տինի մի մասի նկատմամբ Ֆրանսիայի իրավունքների մասին: Չնայած նման պատասխանին՝ Բրիանը, ելնելով Ջեմալի հետ բանակցությունները եզրակացնելու վարելու նպատակահարմարության մասին Սազոնովի առաջարկությունից, համաձայնում է, որ դրանք վարի Լոնդոնը և հանձնարարում է իր դեսպանին համապատասխան առաջարկություն անել բրիտանական կառավարությանը:

Այսպիսին էր Ֆրանսիայի դիրքորոշումը Ջեմալի օգնությամբ Օսմանյան կայսրությունում երկպառակություն առաջ բերելու նախագծի նկատմամբ: Այն հանգում էր երկու կետի.

1. Սիրիայի, Կիլիկիայի, Պաղեստինի մի մասի նկատմամբ ապահովված լինեն Ֆրանսիայի իրավունքները,

2. Ջեմալի հետ բանակցությունները վարի Լոնդոնը և ոչ թե Փարիզը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ դիրքորոշում ունեն Լոնդոնը:

Դեկտեմբերի 17(30)-ին Սազոնովին հասցեագրած հեռագրում Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան Բենկենդորֆը հայտնում է արտգործմինիստր էդ. Գրեյի հետ այդ հարցի վերաբերյալ իր զրույցի բովանդակությունը, որից պարզ է դառնում, որ վերջինս դեմ չէ թուրքիայում ներքին բարդություններ առաջ բերելու հնարավորությունն օգտագործելուն, եթե Ջեմալը բավականաչափ միջոցներ ունի դրա համար: Այսպես կասկածի տակ դնելով Ջեմալի հնարավորությունը՝ Գրեյը միաժամանակ առաջ է քաշում երկու պայման. առաջինը վերաբերում է Բասրային, որը գրավել էր Անգլիան և, ըստ Գրեյի, չի կարող վերադարձվել թուրքիային, և երկրորդ՝ Անգլիան գաղտնի բանակցություններ է վարում արաբների հետ և վերջիններիս կողմից թուրքիայի նկատմամբ թշնամական դիրք որդեգրելու դեպքում Անգլիան կկատարի արաբական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ իր խոստումը, որի կազմի մեջ կմտնեն բուն Արաբիան և Միջագետքը՝ բացի Սիրիայից, որի նկատմամբ հավակնություն ունի Ֆրանսիան: Իսկ վերջում ավելացնում է, թե «**Ջեմալը ոչ մի դեպքում չի կարող ոչինչ անել՝ գտնվելով արաբների նկատմամբ ընդդիմության մեջ, և պայքարի միակ միջոցը նրանց հետ պայմանավորվելն է: Խիստ կարևոր է, որ անգլո-արաբական համաձայնությունը մնա գաղտնի և ոչ մի ձևով չհասնի Ջեմալին**»¹⁹ (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Այս հեռագրի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ թեև Լոնդոնը ընդունում է թուրքիայում ներքին խռովություն առաջ բերելու անհրաժեշտությունը, բայց կայնպես ինքը չի մասնակցի Ջեմալի հետ տարվելիք բանակցություններին և իր հերթին կփորձի այն բարդել Փարիզի վրա: Եվ իսկապես, շուտով Պետրոգրադում ստացվեց Լոնդոնից Բենկենդորֆի ուղարկած հեռագիրը (28 դեկտ. 1915 թ. – 10 հունվ. 1916 թ.), որում ասված էր, որ Գրեյը իրեն հայտնել է, որ Անգլիան չի կարող միաժամանակ բանակցություններ վարել և՛ արաբների, և՛ հայերի հետ ու գերադասում է, որ հայերի հետ բանակցությունները վարի Ֆրանսիան: Գրեյը կանխատեսում էր բարդություններ հայերի և արաբների հետ բանակցություններում Սիրիայի և Փոքր Ասիայի հարցում, որտեղ գերակշռում էին ֆրանսիական շահերը: «Նա ասաց, որ եթե հայերը գերադասում են բանակցություններ

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 148:

վարել եզրհատում, ապա Ջավրիկը կարող էր հանդիպել Կահիրեում ֆրանսիական դեսպանորդի հետ»²⁰, - կարդում ենք վերը նշված հեռագրում:

Երկու օր հետո Սազոնովը հայտնում է Իզվոլսկուն, որ համաձայն է Գրեյի կարծիքին, որ Ջենալի հետ հայերի հարաբերությունը ավելի լավ է կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում և հանձնարարում այդ հարցը քննարկել Բրիանի հետ: «Միանում են Գրեյի կարծիքին, - ասված է Իզվոլսկուն ուղարկած Սազոնովի դեկտ. 30-ի (հունվարի 12-ի) հեռագրում,- որ հայերի միջոցով Ջենալի հետ տարվող բանակցություններն ամենից լավ է կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում: Բարեհաճեցե՞ք այս իմաստով բացատրվել Բրիանի հետ՝ նշելով, որ նկատի ունենալով նրա ավելի վաղ արտահայտած կարծիքները՝ ես անհրաժեշտ են համարում Ֆրանսիային վերապահել ղեկավար դերը բանակցություններում, որոնք կարող են շոշափել Սիրիայի ճակատագիրը»²¹: Այնուհետև նշելով, որ իրեն ցանկալի է տեղյակ լինել բանակցությունների ընթացքին, և որ իր ներկայացուցիչներին կհանձնարարի ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալ ֆրանսիական ընկերակիցներին, ընդամենը մեկ շաբաթ անց՝ 1916 թ. հունվարի 6-ին (19-ին), Փարիզի և Լոնդոնի իր դեսպաններին հեռագրում է, թե «միջնորդները ենթադրում են, որ բանակցությունների սկսումը դանդաղեցնելը կարող է խանգարել հաջողությանը: Եթե կառավարությունները, որոնց մոտ Դուք հավատարմագրված եք, սկզբունքորեն համակրում են Թուրքիայում ներքին բարդություններ առաջացնելու մտքին, միջնորդները կարող էին անհապաղ մեկնել Եզրհատու և ճանապարհին ընդունվել Փարիզի և Լոնդոնի արտաքին գործերի մինիստրություններում»²²: Սակայն 4 օր անց՝ հունվարի 10-ին (23-ին), Սազոնովը ստանում է Բենկենդորֆի հեռագիրը, որում, վկայակոչելով Նիկոլսոնին²³, տեղեկացնում է, որ բրիտանական կառավարությունը հարցի նոր քննարկումից հետո որոշել է մի կողմ քաշվել Ջենալի միջնորդի հետ հարաբերվելուց: Նիկոլսոնը ռուս դեսպանին ոչինչ չէր հայտնել Ջենալի հետ բանակցելուց բրիտանական կառավարության հրաժարման իրական պատճառների մասին, այն մասին, որ իր կառավարությունը Ռուսաստանից գաղտնի Ֆրանսիայի հետ շուրջ երկու ամիս է, ինչ բանակցություններ է վարում Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների բաժանման շուրջ: Ոչ միայն չէր հայտնել, այլև շարունակելով ապակողմնորոշել Ռուսաստանին՝ Բենկենդորֆին ասել էր, որ Լոնդոնը ոչ մի արգելք չի տեսնում Ջենալի միջնորդի հետ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի բանակցելու խնդրում: Եվ միայն հունվարի վերջին ու այն էլ ոչ թե անգլիական, այլ ֆրանսիական կառավարությունից Սազոնովը տեղեկանում է այդ «խիստ գաղտնի» բանակցությունների մասին: Հունվարի 27-ին (փետրվարի 9) Իզվոլսկին, վկայակոչելով ֆրանսիական կառավարությունից ստացած տեղեկությունը, հայտնում է Սազոնովին, որ վերջին ժամանակներս Անգլիան և Ֆրանսիան

²⁰ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Եր., 1972, էջ 380:

²¹ Նույն տեղում, էջ 381:

²² "Раздел Азиатской Турции", с. 151.

²³ Մեծ Բրիտանիայի արտգործմինիստրության պետքարտուղարի օգնական:

բանակցություններ են վարում արաբական անկախ պետություն ստեղծելու և Սիրիան ու Կիլիկիան ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ մտցնելու հարցի շուրջ: Եվ վերջապես, փետրվարի 5-ին (18-ին) Իզվոլսկին հեռագրում է իր կառավարությանը, որ Բեյրութում ֆրանսիական գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոն, որին հանձնարարված էր Լոնդոնում բանակցություններ վարելը Խալիֆաթի և արաբական պետության ստեղծման հարցի մասին, գործուղվում է Պետրոգրադ այդ նույն նպատակով: Իսկ փետրվարի 8-ին (21-ին) Բենկենդորֆը հեռագրում է Սազոնովին առ այն, որ անգլիացի փորձագետ Մարկ Սայքսը, որի հետ բանակցել է Ժորժ Պիկոն, նմանապես գործուղվում է Պետրոգրադ²⁴:

1916 թ. փետրվարի 25-ին (մարտի 9-ին) Սայքսը և Պիկոն 11 հոդվածներից բաղկացած մի գրություն ներկայացրին Ռուսաստանի արտգործմինիստր Սազոնովին՝ կից քարտեզով, որտեղ նշված էին թուրքական կայսրության՝ արաբներով բնակեցված տարածքների (Արաբական թերակղզի, Սիրիա, Միջագետք) և Կիլիկիայի նկատմամբ իրենց հավակնությունները, նաև ասված էր, որ արաբների հետ բանակցությունները կվարեն երկու (անգլիական և ֆրանսիական) կառավարությունները: Այսպես սկիզբ դրվեց Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով Օսմանյան կայսրության բաժանման գործընթացին, որին միացան Ռուսաստանը և Իտալիան: Իսկ դա նշանակում էր, որ տերությունները հրաժարվում են Ջեմալի օգնությամբ Թուրքիայում ներքին ցնցումներ առաջ բերելու Ջավրիկի ծրագրից: Մինչդեռ Ջավրիկը մարտյան այդ նույն օրերին թողնում է Բուխարեստը և շտապ ժամանում Փարիզ՝ անձամբ հանձնելու ֆրանսիական կառավարությանը, որ Ջեմալի հետ բանակցություններ սկսելը անհրաժեշտություն է: **«Մի որոշ ժամանակ առաջ այստեղ եկավ Ջավրիկը, - ասված է Սազոնովին մարտի 9-ին (22-ին) Իզվոլսկու ուղարկած հեռագրում: - Հիմնվելով Ձեր նախկին ցուցումների վրա՝ ես նրան աջակցեցի տեսակցել Բրիանի հետ, որին նա հայտնեց վստահելի մարդկանց միջոցով Ջեմալի հետ բանակցությունների պլանը, որոնց նա առաջարկեց ուղարկել Եգիպտոս: Բրիանը Ջավրիկին ուշադիր ընդունելություն ցույց տվեց, բայց խուսափողական պատասխան տվեց՝ վկայակոչելով Ջեմալի դրության մասին տեղեկությունների անորոշությունը և նախատեսված դերի համար նրա պիտանիությունը»²⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):**

Հեռագրի այս մասից դժվար չէ գուշակել, որ Ջավրիկը Եգիպտոս ուղարկելու նպատակով իր հետ Փարիզ էր բերել այն երկու թեկնածուներին, որոնց մասին ժամանակին Բուխարեստում ռուս դեսպանորդի միջոցով տեղեկացրել էր ռուսական կառավարությանը: Սակայն Բրիանը, ճիշտ է դիվանագիտական էթիկան պահպանելով, իրականում մերժել էր Ջավրիկի առաջարկությունը, ինչի մասին նա բացահայտորեն ասել էր Իզվոլսկուն: **«Բրիանը ինձնից չթաքցրեց, - ասված է հեռագրի շարունակության մեջ, - որ նա աննպատակահարմար է համարում Ջեմալի հետ ինչ-որ բանակցությունների մեջ մտնել, քանի որ այդպիսիք անհամատեղելի է**

²⁴ Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Պետերբուրգը վերանվանվել էր Պետրոգրադ:

²⁵ "Раздел Азиатской Турции", с. 167.

համարում Ասիական Թուրքիայի կազմակերպման ծրագրի հետ, որի մասին բանակցություններ են վարվում Պետրոգրադում: Բրիանի բացասական վճռի մասին ես հայտնեցի Ջավրիևին, որը մոտ օրերս մեկնում է Պետրոգրադ»²⁶ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Հայտնե՞լ էր Իզվոլսկին Ջավրիևին Պետրոգրադում Ասիական Թուրքիայի բաժանման շուրջ ծավալված բանակցությունների մասին: Պետք է ենթադրել, որ ոչ՝ նկատի առնելով դիվանագիտական գաղտնիքը չբացահայտելու վարկածը: Այդ է վկայում նաև այն, որ Պետրոգրադ ժամանած Ջավրիևը մեծագույն հիասթափություն է ապրում, երբ նրան արտգործմինիստրոնում հայտնում են, որ Ռուսաստանին այլևս չի հետաքրքրում «Ջեմալի նախագիծը»: Դա նշանակում էր, որ խաչ էր քաշվում Կիլիկիայից և վեց վիլայեթներից կազմված ինքնավար Հայաստան ստեղծելու ծրագրի վրա, որի համար նա այդքան ջանք էր թափել Ռուսաստանում և Եվրոպայում:

Այդպիսի վախճան է ունենում Ջավրիևի դիվանագիտական գործունեությունը 1916 թ.: Նրան ուրիշ ոչինչ չէր մնում անելու, քան կոտրված սրտով վերադառնալ Թիֆլիս:

Ջավրիևի դիվանագիտական գործունեության մասին մեր խոսքը ուզում ենք ավարտել Հայ հեղափոխական դաշնակցության ղեկավար գործիչներից մեկի՝ Ռուբեն Դարբինյանի տված գնահատականով. «Եթե պատմական իրադարձութեանց անիմանալի ճանապարհներով նրան վիճակվեց քաղաքական շատ խոշոր դեր կատարել մեր ազգային կյանքում, յամենայն դեպս դրա պատճառը Ջաւրեանի քաղաքական կարողութիւնները չէին: Որովհետև իրոք նա զուրկ էր քաղաքագետի ամենաանհրաժեշտ յատկութիւններից:

Ռեալիստ չէր, այլ գերազանցապես ռոմանտիկ էր ոգով: Աւելի ղեկաւարվում էր վայրկեանի յարափոփոխ տրամադրութիւններով, քան սառը բանակումութեան հաշիւներով, հաւասարակշիռ, շրջահայեաց ու հեռատես մտքի թելադրութիւններով:

Վառ երևակայութեան տեր՝ նա ապրում էր աւելի երազներով ու ցնորական կառուցվածքներով, քան ծանր իրականութեան ընձեռած դաժան տւեալներով ու տխուր հնարաւորութիւններով...

Դյուրահավատ էր ծայր աստիճան ու պարզամիտ մանուկի նման: Բայց և միևնույն ժամանակ կուրորեն յամառ էր իր առաջադրած նպատակների հետապնդման մեջ, եթե նույնիսկ **դժնդակ իրականութիւնը կամ գահավիժող դեպքերի դառն փորձը բացայայտորեն աղաղակում էր այդ ցանկութիւնների իրականացման հնարաւորութեան դէմ կամ նպատակների վնասակարութեան դէմ»**²⁷ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ընդգծված տողերը իրավամբ դիպուկ են բնութագրում Ջավրիևի՝ նշված շրջանի գործունեությունը:

* * *

Անխոնջ ու համառ բնավորության տեր Ջավրիևը չէր կարող երկար ժամանակով հեռանալ հայ քաղաքական կյանքից: 1917-1918 թթ. մենք

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ «Հառաջ», 18 ապրիլի 1920 թ., № 79:

Նրան նորից տեսնում ենք Ռուսաստանում իրար հաջորդող կառավարությունների հետ բանակցելիս: Նախ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Հայոց ազգային բյուրոյի որոշումով Ջավրիկը շուտով նորից հայտնվում է Պետրոգրադում, բանակցություններ վարում ժամանակավոր կառավարության արտգործնիստր Միլյուկովի հետ և խոստում ստանում Արևմտահայաստանի ինքնավարության մասին: Իսկ երբ կաղետական կառավարությունը տապալվում է, և նախագահ է դառնում Կերենսկին, նույն խնդրով բանակցում է նաև նրա հետ: Սակայն բոլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջումը վերջ է դնում և Կերենսկու իշխանությանը: 1918 թ. մայիսին Ջավրիկը Մոսկվայում բանակցություններ է վարում բոլշևիկյան կառավարության հետ, որոնք, սակայն, ընդհատվում են Բաքվի դեպքերից անմիջապես հետո (Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունայի տապալումը): Ջավրիկին՝ որպես երևելի դաշնակցականի նույնիսկ տնային կալանքի են ենթարկում: Մի որոշ ժամանակ անց նրան թույլ են տալիս աշխատել Մոսկվայի հիվանդանոցներից մեկում, որտեղ և վարակվում է տիֆով ու մահկանացուն կնքում 1920 թ. ապրիլին:

Այդ ամենին մենք չենք անդրադառնում, որովհետև նրա 1917-1918 թթ. դիվանագիտական գործունեությունը մի առանձին ուսումնասիրության նյութ է:

ЭДИК ЗОГРАБЯН – Один из эпизодов дипломатической деятельности Якова Завриева (ноябрь 1915 г. – март 1916 г.). – Не добившись успеха в Париже и Лондоне – Я. Завриев настаивал, чтобы Киликию присоединили к шести вилайетам, из которых предполагалось образовать армянскую автономию в составе Турции, – он в ноябре 1915 г. выдвинул новый план, т. н. «проект Джемалю». Узнав от константинопольских армян о трениях, возникших между Джемалем-пашой и правительством, Завриев представил русскому посланнику в Бухаресте план – подтолкнуть Джемалю к антиправительственному выступлению. При этом Завриев уверял, что армяне готовы послать в Египет двух доверенных лиц и восстановить связи с Джемалем, которые у них имелись до войны. Заинтересованный во всяком внутреннем осложнении в Турции, Петроград сразу же предложил своим послам в Париже и Лондоне обсудить этот вопрос с французским и английским министрами иностранных дел.

Переписка Сазонова, главы русского дипломатического ведомства, с послами в Париже и Лондоне продолжалась до марта 1916 года. В конце концов Франция отказалась от «проекта Джемалю», видя в нем угрозу потерять области, обеспеченные ей соглашением с Россией, т. е. Сирию и Киликию, а Англия, вторично обсудив этот план в правительстве, не захотела вести переговоры одновременно с армянами и арабами.

EDIK ZOHABYAN – An Episode from Hakob Zavriev's Diplomatic Activity (November 1915– March 1916). – In the article it is shown that achieving no success in Paris and London in the matter of joining Cilicia to 6 vilayets of Turkish Armenia for the formation of autonomy for Turkish Armenians, Zavriev put forward a new plan, the so-called “project of Jemal” in November 1915 in order to achieve this goal. Having learnt about the friction from the Armenians of Constantinople, arisen between Jemal

and the government, Zavrjev gives the Russian envoy in Bucharest the plan of prompting Jemal for an open action against the government in exchange for the consent of allied powers of Russia, (Russia, England and France) to possess Asian Turkey. Thus, Zavrjev assures that Armenians are ready to send two authorized representatives to Egypt for the restoration of communication with Jemal that existed before the war. Russia, interested in any internal complication in Turkey, immediately cables the ambassadors in Paris and London with the proposal to discuss the question with the Ministers of Foreign Affairs of the mentioned countries and cable urgently.

Correspondence of the Minister of Foreign Affairs Sazonov with the ambassadors in Paris and London lasted up to the beginning of March 1916 when France at last refused the project of Jemal seeing a threat of losing the area provided by the agreement with Russia, i.e. Syria and Cilicia; and England, after the double discussion in the government, simply refused to carry on negotiations with Armenians and Arabs simultaneously.